

Sigrid Undset – krigen og årene i Amerika

I morgentimene 9. april 1940 befant en amerikansk journalist seg i Oslo sentrum. Navnet hans var Leland Stowe, og oppdragsgiverne i USA var *Chicago Daily News* og *New York Post*.

Stowe var ingen hvem som helst i journalistikken, og det skapte problemer for nordmenns renommé i krigens første fase. Allerede i 1926 hadde han fått jobb som Paris-korrespondent for *New York Tribune*, og i 1930 var han blitt tildelt Pulitzer Price for sin dekning av krigserstatningssaken etter første verdenskrig. I 1933 hadde Stowe reist i Tyskland, og han skrev advarende

hjem om tyskernes aggresjon og militære oppbygning, det gjorde han senere også i bokform.

Det var altså en erfaren journalist som var vitne til tyskernes innmarsj i Oslo 9. april. Nå var han kommet direkte til Norge fra Finland, der han hadde fulgt den finske motstanden under vinterkrigen mot russerne. For Stowe ble kontrasten særlig grell da han så de tyske militære troppene komme marsjerende oppover Karl Johan til feiende, medbragt hornmusikk. Norske politifolk opptrådte som deres ordenstvern, og langs fortauene sto vanlige, sivile nord-

Bildetekst

Informasjonssoldaten Sigrund Undset på talerstolen. USA 1940-45. Fotograf ukjent. Forelesning, Amerika.
Foto: Ukjent/Bjerkebæk

menn og betraktet opptrinnet og musikken med tilforlatelig nysgjerrighet. Ingen foretok seg noe, ingen protesterte – og på Stowe virket alt dette uforståelig. Stowe visste like lite som andre hva som hadde foregått på Oscarsborg noen timer i forveien.

Stowe skrev om nordmennenes passive ettergiveness for den tyske invasjonen. Hans første artikkel bar tittelen «Norwegians in Oslo Take the Occupation Calmly», og den ble spredd til aviser over hele USA. Fordi det var så lite sikker informasjon – tyskerne tok kontroll over NRK allerede i morgentimene på invasjonsdagen – begynte ryktene å svirre tilsvarende mye omkring i byen, både 9. april og ikke minst dagen etter, Panikkdagen. Spekulasjonene florerte om hvordan angrepet hadde vært forberedt. Mange stilte spørsmål rundt den svake mobiliseringen. Hadde NS-medlemmer eller skjulte tyske agenter blant nordmennene bidratt til å lamme det norske forsvaret? Snart gikk det rykter om at norske soldater i det skjulte hadde sveiset igjen kanonløp i de norske forsvarsanleggene, også på Oscarsborg.

Slike rykter ble kolportert av Stowe i de påfølgende artiklene hans. Han var til stede under kamphandlingene i Trøndelag og ble vitne til hvor dårlig de britiske soldatene var forberedt på den norske vinteren, de sank i til langt over knærne og virket helt hjelpeløse når de skulle ta seg fram til fots i snøen. Inntrykket som ble stående i den amerikanske offentligheten, var at nordmennene opptrådte helt uten både evne og vilje til forsvar overfor den tyske invasjonen.

Sigrund Undset var i Oslo samtidig med

Leland Stowe i disse april dagene, men visste lite eller ingenting om ham da. Senere skulle Stowes navn oppta mye plass i hennes oppmerksomhet.

Aprildagene

Vi kjenner Sigrund Undsets historie fra april dagene. 7. april hadde hun holdt et foredrag i Studentersamfunnet. Kvelden etter hadde hun vært til middag hos sin yngste søster, Signe, sammen med begge sønnene, og hun hadde knapt kommet til sengs på Bondeheimen før den første flyalarmen gikk. Hun gikk ut av hotellet neste morgen til den knatrende lyden av maskingeværer fra tyske fly over byen. Senere på dagen kom hun og Hans med på et overfylt tog til Lillehammer, mens Anders valgte å bli værende i Oslo – han hadde allerede i flere uker vært med på å organisere frivillige grupper for militær trening. Innen de kom fram til Bjerkebæk, var krigen et uomgjengelig faktum, og Sigrund Undset meldte seg snart til tjeneste for landet – hennes oppgave ble å delta i sensurarbeidet ved postkontoret på Lillehammer, der hun gikk gjennom tusen brev hver dag. All post skulle gjennomgås og kontrolleres for meldinger og opplysninger som kunne undergrave forsvaret av landet. Omsider var beredskapen i det offentlige tjenesteapparatet opparbeidet for den nye situasjonen – så langt det i det hele tatt lot seg gjøre på den korte tiden.

Ingen hadde ventet dette. Tidlig på kvelden 8. april hadde Sigrund Undset og søsteren vært til stede på et arrangement i Oslo til støtte for Finland. I de norske avisene samme dag var det store oppslag om engelske krenkelser av den norske nøytraliteten. Og på Bjerkebæk hadde Sigrund

Undset tre små, finske barn boende, som hun hadde fått unna de krigsherjede områdene de kom fra. Dem fikk hun i første omgang bragt til et sikrere sted i Gausdal og etter hvert tilbake til familien deres i Finland.

I mellomtiden hadde regjeringen og Stortingets ledelse også fått organisert seg og fattet nødvendige beslutninger, først på Hamar, senere i Elverum og Trysil og andre steder under flukten – et av sine regjeringsmøter skal de ha holdt på Sandbu i Vågå.

Sigrid Undset mottok beskjed om at tyskerne nærmet seg Lillehammer, og etter ti dagers krigsforløp ble hun oppfordret til å komme seg unna. For det første var tyskerne på jakt etter kjente personer som kunne utnyttes i deres propaganda, de ville ha dem

til å be folk offentlig om å la være å organisere motstand – tyskerne var kommet som nordmennenes venner. En fremstående geistlig hadde latt seg tvinge til å gå ut med denne appellen i det tyskkontrollerte NRK, og tyskerne truet med å skyte norske gisler dersom noen nektet å stille opp i deres tjeneste. En Nobel-prisvinner var ettertraktet – tyskerne ønsket kontroll med Sigrid Undset. Enda mer avgjørende var det at hun hadde påtatt seg formannsvervet i Den norske Forfatterforening under en lederkrise i 1936. Umiddelbart var hun blitt en offentlig forsvarer av Nobels fredspris til antimilitaristen Carl von Ossietzky, som allerede da led hardt under na-

zistenes strafferegime. Hermann Göring skal ha likt dette dårlig – Sigrid Undset var et stort forfatternavn også i Tyskland.

Flukten og ukene i Sverige

Flukten gikk først nordover i Gudbrandsdalen, men ettersom den norske krigsmotstanden gang på gang ble brutt ned av tyskerne, måtte Sigrid Undset og hennes fluktvenner fortsette etter samme rute som kongen og regjering-

gen hadde fulgt like før – til Nordvestlandet, derfra nordover med fiskebåt. De endte i Mo i Rana, hvor de ble kjørt med lastebil opp på fjellet. Det siste stykket over til Sverige måtte de selv ta seg fram, med noen strevsomme, veiløse kilometer til slutt i grenseområdet. Sigrid

Undset spente på seg ski for første gang på tyve år, iført vanlige vintersko og skinnkåpen fra nobelprisutdelingen 12 år tidligere. Det gikk dårlig, og hun ble i stedet trukket på kjelke av frivillige, unge gutter. Noen dager senere, etter en natts søvn vel framme i Stockholm, fikk hun vite at Anders, den eldste sønnen, var drept under en skuddveksling i Gausdal. En tid senere kom Hans seg over grensen og kunne slutte seg til moren i Stockholm.

Hun påtok seg offentlige oppgaver også mens hun var i Sverige. Under begravelsen til den svenske nobelprisvinneren Verner von Heidenstam stilte hun som offisiell norsk repre-

sentant. Uforutseende svenske arrangører klønet det til så den tyske kransen med hakekors og den norske kransen med flaggets farger nærmest ble liggende oppå hverandre. I tillegg ble Sigrid Undset under resten av seremonien stående side om side med representanten for Tyskland, det landet som hadde invadert hennes eget og sendt hennes sønn i døden knapt to måneder tidligere. Det var en prøvø i selvbeherskelse å gjennomføre denne oppgaven uten å skape forstyrrelse i seremonien. Ellers var Stockholm en god opplevelse i den tragiske situasjonen. Hennes søster Ragnhild bodde i byen med sin familie, og ikke minst fant hun sin venninne og forfatterkollega Alice Lyttkens der – mor og sønn Undset fikk bo hos dem så lenge de oppholdt seg i Stockholm.

Men hva skulle hun nå gjøre?

En plan for turné i USA var lagt sammen med den amerikansk-jødiske forleggeren Alfred Knopf lenge før krigsutbruddet. Knopf hadde vært tidlig ute med å sikre seg rettighetene til *Kristin Lavransdatter*, og *Kransen* hadde ligget på disken til amerikanske bokhandlere allerede i 1923. Salget hadde tatt av nesten umiddelbart og gjort Sigrid Undset til en av Knopfs viktigste forfatternavn – når vi kommer fram til 1940, var trebindsromanen alene kommet opp i 200 000 solgte eksemplarer, bare i Amerika. Knopf hadde lenge villet ha henne over, og nå mente Sigrid Undset selv at hun ville reise videre dit. Men forholdene var farlige, og det ikke var mulig for henne å få plass på noe skip over Atlanterhavet. Noe senere organiserte riktig nok amerikanerne et evakueringskip for amerikanske statsborgere som ønsket seg hjem, det hadde avgang fra fin-

ske Petsamo langt inne i Bottenviken. Men det lot seg ordne først etter intrikate forhandlinger med tyske myndigheter om skipets immunitet – og om bord der, i all hemmelighet, var kronprinsesse Märtha og de norske prinsebarna.

20. juli forlot mor og sønn Undset Stockholm og reiste østover.

Sovjetunionen og Japan

Sigrid Undset og Hans' vei til USA ble gjennom Sovjetunionen med Den transsibirske jernbanen. Vi har hennes beskrivelser både av flukten fra Norge og reisen i Sovjetunionen og Japan fra den ene av hennes to utgivelser fra krigsårene i Amerika, *Return to the Future*, på norsk *Tilbake til fremtiden*. Og Sigrid Undset er Sigrid Undset. Diskusjonen både i Norge og Europa hadde stadig, helt fram til krigsutbruddet, skapt usikkerhet om hvilken natur det sovjetiske Stalin-regimet faktisk hadde. Det påstås at den legendariske diplomaten Alexandra Kollontai, som på denne tiden var sovjetisk ambassadør i Sverige, var en viktig årsak til at svenskene forholdt seg nøytrale da russerne angrep Finland i 1939. Hun var en karismatisk skikkelse, som tidligere, i 1920-årene, også hadde vært ambassadør i Norge – da var hun verdens andre kvinnelige ambassadør noen gang. I den norske diskusjonen om det sovjetrusiske regimets karakter fantes det nok også langvarige spor etter hennes innflytelse. Så sent som i 1938 utkom Nordahl Grieg med sin roman *Ung må verden ennu være*, der han tar Stalins regime i forsvar etter sitt opphold Moskva fire års tid tidligere. Den tysk-engelske, jødiske forfatteren Arthur Koestler hadde i 1931 meldt seg inn

det tyske kommunistpartiet og senere viet sterk interesse for de sovjetiske femårsplanene, men han meldte seg ut igjen i 1938 og begynte på sin kanskje viktigste roman, *Darkness at Noon* (*Mørke midt på dagen*), der han fortalte verden om Stalins skrekke regime. Den utkom imidlertid ikke før i 1941.

Sigrd Undset levner liten tvil om hva hun ser på sin gjennomreise i 1940, særlig i Moskva. Hun fanget opp kunnskap om harde arbeidsbetingelser og skiftordninger for arbeiderne, hun forteller om stengte forretninger og endeløse køer foran de få som holdt åpent, om forlorte hoteller, en by i forfall, elendig vedlikehold, boligforhold utnyttet til bristepunktet, nedslitt transportsystem. Med hennes egne ord; «[...] den ubeskrivelige skittenheten, forfallet, usselheten i alle de husene som menneskene lever i» sto i grell kontrast til propagandanumre som «undergrunnsbanens marmorkledde stasjoner, det svære uferdige bibliotekhuset, og andre store stasstykker av bygninger som ikke var ferdige enda og så ut som de kanskje aldri kommer til å bli det». Hun ble slått av ensartetheten blant menneskene, ansiktsuttrykkene, klesdraktene, de barbente barna og så «den gjennomgående lukten av mugg, soppspist treverk, murbruk som skaller av veggene, lukten av det svarte slimet i sprekkene mellom brosteiner og hullene i asfalten». *Pravda*, sentralkomiteens offisielle avisorgan, så hun aldri at noen kjøpte, men likevel fantes den overalt. Hun så heller aldri at noen leste den, derimot ble den flittig brukt til innpakning.

På toget ble inntrykket underbygget. Heldigvis hadde de hørt på sine svenske venner og

kjøpt billett på første klasse, de var også blitt utstyrt med et solid forråd av toalett-papir. Likevel opplevde de motbydelige forhold i de ni døgnene om bord i toget. All maten var blitt proviantert i Moskva, og ikke noe kom til underveis. For hver dag ble det økende usmak på kjøttet, og grønnsakene råtnet, men ble brukt likevel. Dukene ble skitnere og skitnere, osv.. Vannbeholderne gikk tomme, og det kunne ta en hel dag før det kom vann på dem igjen. Endestasjonen Vladivostok var verre enn noe annet. Langs jernbanesporene lå noe som en gang hadde vært importvarer fra USA og Japan, men var blitt så rustne at de var ubrukelige, f. eks. enorme hauger av gammeldagse radiatorelementer lå og forvitret til store «reverøde» berg av skrapjern.

Konklusjonen hennes var klar. Hun hadde sett et tvangspregget statssystem behersket av et parti «under Josef Stalins tommeltott», et samfunn som befant seg milevis unna de vestlige demokratiens menneskelige ansikt. Hun beskriver en skitten og forfallen variant av Hitlers totalitære Tyskland.

Desto mer var det som et eventyr å komme om bord i det japanske skipet som lå og ventet for å ta dem videre. Alt var rent og innbydende, et yngre, svensk ektepar med et lite barn gråt av glede for at barnet deres nå endelig hadde spist en fersken. Og hun kommer med en lang utredning om det buddhistiske klostervesenet, som hun har mye kunnskap om og stor respekt for. Men hun er også på vakt mot å la seg forlede, hun er ikke blind for japanernes aggresjon og kyniske herredømme i deres asiatiske nærområder.

Til Amerika

Til slutt ankom de San Francisco 26. august etter seilasen over Stillehavet, to dager før kronprinsesse Märtha kom til New York etter å ha krysset Atlanterhavet. Ifølge biograf Sigrun Slapgard skriver hun i et eget notat at reisen over Stillehavet ga en følelse av å være på vei «hjem» etter alt hun hadde vært igjennom siden avskjeden med Bjerkebæk – nå var det blitt mer enn et kvart år siden. Det har vært godt kjent i USA at hun var på vei, for på kaikanten i San Francisco sto en person og ventet på henne, som gjorde hjemfølelsen enda mer gledelig. Sigrd Undset var blitt kjent med Ragnhild Brønne under barndommens sommerbesøk i Trøndelag – Ragnhilds far, Bernhard Brønne, hadde vært en god venn av Ingvald Undset. Nå fikk hun og Hans noen svært hyggelige dager sammen med barndomsvenninnen og hennes familie. Ikke nok med det – Ragnhilds 21 år gamle datter Berit Heyerdahl-Hansen viste seg å være den perfekte kandidaten til oppgaven som sekretær, og snart var avtalen gjort om et års engasjement i New York.

Hun gjorde unna et intervju med *New York Times*, som ble hennes første lille oppgjør med Leland Stowe. Intervjuet ble nesten til på hennes kommando, for ved landgangen var hun blitt skildret av diverse journalister i sentimentale vendinger som hun ikke kunne noe med. Nå

måtte han komme til henne og få hennes egen versjon. Han fikk blant annet historien om det tyske kampflyet som ble skutt ned like ovenfor Lillehammer. Den norske soldaten hadde sikket med geværet sitt rett på flyveren – dette hadde skjedd allerede før hun og Hans forlot Bjerkebæk.

I San Francisco var det for øvrig en betydelig norsk og norsk-amerikansk befolkning, men hun benyttet ikke anledningen til å bli kjent med dem – hun og Hans fortsatte umiddelbart med tog til New York.

Den reserverte Sigrd Undset

Undsets reservasjon overfor andre nordmenn og norsk-amerikanere ble et gjennomgående trekk under det fem år langt oppholdet i Amerika.

Hun stilte mer og mindre villig opp i mange anledninger, men det begrenset seg gjerne til formelle sammenhenger. I den grad hun stiftet nye, nære vennskap, var det med mennesker hun delte sine personlige interesser med – som den katolske religionsfilosofen Dorothy Gray, den naturelskende

middelalderforskeren Hope Allen og den blomsterglade forfatteren Willa Cather. Cather var for øvrig også en av Knopfs forfattere.

I New York ble hun møtt av forleggerekteparet Alfred og Blanche Knopf. Hun ble innkvartert av paret på et fasjonabelt hotell, men ville fortest mulig finne seg et varig husvære hvor hun

Hun hadde sett et tvangspregget statssystem behersket av et parti «under Josef Stalins tommeltott», et samfunn som befant seg milevis unna de vestlige demokratiens menneskelige ansikt.

Den unge Sigrund Undset poserer for fotograf Eivind Enger i Kristiania. Tilhører Bjerkebæk.